

УДК 34.03

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.33>**Марта Генюк,**

студентка факультету адвокатури

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПОНЯТТЯ «ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ» У ЮРИДИЧНІЙ ДОКТРИНІ

Стаття присвячена дослідженню сутності поняття «зловживання правом» шляхом аналізу праць фахівців, юристів та науковців. Важливим етапом дослідження було визначення ознак поняття «зловживання правом» шляхом опрацювання робіт вчених для більш точного розуміння цього явища. Проаналізовано роль зловживання в суспільному житті та його вплив на право як регулятор суспільних відносин. У статті розглядаються різні підходи до розуміння зловживання правом, а також виокремлюється основний, що діє до сьогодні.

Слід зазначити, що межа між правомірним користуванням правом і зловживанням є умовною. Деякі науковці зауважують, що зловживання правом взагалі не існує, інші вважають дане явище правопорушенням, а на думку третіх – той, хто користується своїм правом, вчиняє законне діяння, а якщо він вчинив незаконні дії, то це означає, що він вийшов за межі свого права. Одна і та ж дія не може бути одночасно законною та незаконною. Отже, «право закінчується там, де починається зловживання правом».

Для того, щоб краще зрозуміти дане поняття, було визначено основні риси зловживання правом. Зокрема, можна виділити такі: обов'язкова наявність суб'єктивного права та його реалізація, адже, не маючи права та не користуючись ним, не можливо ним зловживати. Ще однією необхідною рисою є відсутність порушення конкретних правових норм, а також відсутність настання юридичної відповідальності.

У ході дослідження було виділено багато підходів до розуміння поняття «зловживання правом», які умовно можна поділити на три напрями. Деякі науковці пов'язують зловживання правом з моральною стороною. Вони вбачають сутність цього явища саме в аморальності діяння та пов'язують зловживання правом зі здійсненням суб'єктивного права не з доброю совістю. Наступний напрям полягає в тлумаченні цієї проблеми як реалізації права всупереч його призначенню, але така діяльність може здійснюватися у визначених законом межах. Однак існує ще третій підхід, прибічники якого стверджують, що зловживання правом є особливим типом правопорушення та виходить за межі закону.

Автор підсумовує, що зловживання правом є складною й неоднозначною категорією. Формальна ознака протиправності зловживання правом відсутня, але це явище є відхиленням правомірної поведінки, яка може знаходитися на межі між правомірністю та правопорушенням.

Ключові слова: правопорушення, суспільство, здійснення суб'єктивного права, поведінка, межі.

Постановка проблеми. В умовах державного будівництва та здійснення ефективних політичних, економічних, правових та інших реформ гостро постають питання боротьби з корупцією, організованою злочинністю та іншими видами правових відхилень, до яких належить і зловживання правом. Суспільна небезпека зловживання правом полягає в тому, що створюються сприятливі умови для формування та вдосконалення стійких корупційних схем у різноманітних сферах діяльності держави і суспільства в поєднанні з іншими правовими відхиленнями. Зловживання правом важко виявити, вони менш помітні, завуальовані. У багатьох випадках такі дії вчиняються системно професійними службовцями з використанням ними не тільки своїх суб'єктивних прав, а й службових повноважень. Суспільна небезпека таких правових відхилень полягає ще й у тому, що багато з них переростають

у конкретні види правопорушень, у тому числі тяжкі злочини. Тому необхідність подальших наукових досліджень категорії «зловживання правом», як і проблем запобігання йому в умовах повсякденного життя суспільства і держави, є очевидною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню зловживання права приділяли увагу науковці всіх країн від початку становлення права та закріплення його законодавчо. Проблематику даного явища досліджували такі фахівці як О. Вдовичен, Ю. Семеній, Г. Онищенко, Аль Шатибі, А. Шабуров, О. Малиновський, В. Гойман, М. Бару, Р. Ісмаїлов, С. Зайцева, І. Покровський, М. Агарков, В. Грібанов, Н. Малєїн, В. Ємельянов, О. Поротікова, Т. Яценко, Д. Бакаєв, Т. Боднар, О. Вдовичен, В. Грібанов, В. Резнікова, О. Скакун, М. Хміль, Г. Чувакова.

Метою статті є дослідження поняття «зловживання правом» у працях фахівців, визначення ознак і суті даного питання, а також аналіз наявних наукових підходів щодо запропонованих варіантів розуміння зловживання правом, визначення його місця серед інших видів правової поведінки.

Виклад основного матеріалу. Із виникненням суспільства з'явилася потреба визначення та законодавчого закріплення можливостей людей. Потрібно було визначити і закріпити таку поведінку, яка б не завдавала шкоди інтересам інших громадян і при цьому забезпечувала природні потреби кожного, незалежно від віку, статі, раси чи стану здоров'я.

Увесь час люди боролися за власні права та свободи, за повагу до себе та демократичне суспільство в цілому, розробляли методи боротьби та попередження злочинів. Коли дана мета була досягнута, права й основоположні свободи були офіційно закріплені, а їх забезпечення стало гарантуватися державою, з'явилася нова проблема – зловживання правом.

Зловживання правом у сучасному світі є величезною проблемою, яка ставить під загрозу існування права як регулятора суспільних відносин. Проблема зловживання правом, як і проблема кваліфікації поведінки, є однією з найактуальніших не лише в епоху сучасності й не тільки в нашій державі.

О. Вдовиченим обґрунтовується висновок, що зловживання правом передбачає такі риси: 1) наявність в особи суб'єктивних прав; 2) діяльність щодо реалізації цих прав; 3) використання прав усупереч їх соціальному призначенню або заподіяння цим шкоди суспільним або особистим інтересам; 4) відсутність порушення конкретних юридичних заборон або обов'язків; 5) встановлення факту зловживання компетентним правозастосовчим органом; 6) настання юридичних наслідків [6].

А на думку Ю. Семеній, зловживання правом притаманні такі ознаки: 1) наявність в особи суб'єктивного права; 2) діяльність, спрямована на здійснення цього права; 3) використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам; 3) відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання); 4) встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами; настання юридичних наслідків [7].

Г. Онищенко характеризує явище «зловживання правом» через перелік характерних для нього таких ознак [8]:

– уповноважена особа наділена певними суб'єктивними правами, оскільки, якщо в особи немає певних прав, вона не може ними зловживати;

– зловживання правом, виходячи із самого цього поняття, можливе лише під час його здійснення, тобто, як зазначає В. Грибанов, «проблема зловживання правом пов'язана не із суб'єктивним правом взагалі, не із його змістом, а з процесом його реалізації, з його здійсненням» [9, с. 43];

– уповноважена особа, реалізуючи своє суб'єктивне право, не повинна порушувати ніякої норми права, оскільки інакше вона вчиняє правопорушення, тобто особа повинна діяти чітко в межах закону, при цьому поняття закону слід трактувати широко, включаючи як законодавчі, так і підзаконні нормативні акти;

– обов'язковим елементом поняття «зловживання правом» є наявність шкоди, яка заподіюється, та прямого причинно-наслідкового зв'язку між здійсненням суб'єктивного права та тими негативними наслідками, що настали, оскільки заподіяння шкоди під час здійснення свого права є протиправним діянням, тобто правопорушенням;

– процес нормального задоволення своїх потреб у межах, визначених законом.

Також, характеризуючи зловживання правом, автор зупиняється на таких ознаках, як вина та рівень задоволення власних потреб особи, яка зловживає правом, оскільки вони відіграють значну роль під час винесення рішень судом по конкретній справі.

Проаналізувавши думки науковців, слід зазначити, що половина ознак зловживання правом насправді відповідає рисам правомірної поведінки. Однак є суттєва відмінність, яка розмежує ці два явища, – використання права із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам інших осіб.

Відповідно до нашого законодавства зловживання правом не можна офіційно назвати злочином чи правопорушенням, хоча цьому поняттю відповідають певні ознаки неправомірного діяння, адже людина не тільки користується своїм правом сповна, але й зазіхає на можливості інших, зменшує їхню сферу реалізації права, чим завдає шкоду суспільним інтересам.

Зловживання правом інтелектуальної власності, зловживання у сфері сімейних відносин чи відтягування судового слухання у кримінальному процесі рівною мірою призведе до негативного результату. Отже,

зловживання правом тягне за собою ряд негативних наслідків для інших громадян, держави та й для самого права як регулятора, незалежно від сфери суспільних відносин. Юридична відповідальність за такі діяння здебільшого не настає, але є винятки, які порушують інтереси, що прямо охороняються законом (наприклад, ті, що будуть належати до одного з видів правопорушень: цивільні, сімейні, господарські тощо).

Люди, зловживаючи суб'єктивними правами, не мають на меті завдання шкоди іншим, вони лише хочуть отримати максимальну вигоду, що є логічним, однак це порушує рівновагу прав. Саме тому визначення міри права є важливим. Для того щоб відрізнити правомірну поведінку від зловживання правом, потрібно визначити ознаки зловживання.

Законодавче визначення поняття «зловживання правом» та розробка методів боротьби із цим явищем у суспільстві є необхідним, оскільки кожна людина тією чи іншою мірою може перейти певну межу, задовольняючи власні інтереси.

Це питання розглядали ще римські юристи. Слід відзначити, що своїм виникненням досліджувана правова категорія зобов'язана передусім римському праву, незважаючи на те, що воно не оперувало безпосередньо терміном «зловживання правом». Уже тоді можна було помітити досить велику різноманітність прикладів зловживань. Як зазначають дослідники римського права, спочатку діяв принцип «*qui iure suo utitur, nemini facit iniuriam*» (з лат. – «хто здійснює своє право, той не утискає прав інших») [1, с. 113]. Але з появою випадків, коли здійснення особою належного їй права супроводжувалось умисним завданням шкоди правам та інтересам інших осіб (так звана *Chikane*), виникає новий принцип, що визнає шикану неприпустимою – «*malitiis pop est indulgendum*».

Незважаючи на довгу історію вивчення, питання, що саме слід розуміти під зловживанням правом, досі залишається дискусійним. Аналізуючи погляди різних науковців, можна виділити декілька підходів до визначення цього поняття.

1. Прихильники першого підходу розглядають зловживання правом досить широко: як реалізацію наданих повноважень з порушенням встановлених законом меж, внаслідок чого заподіюється шкода іншим учасникам суспільних відносин.

2. Іншу думку має А. Шабуров: «Зловживання правом – це реалізація суб'єктивних прав у встановлених законом межах, але всупереч їх призначенню, що завдає шкоду

іншим учасникам суспільних відносин» [2, с. 18].

3. Прихильником третьої точки зору можна назвати О. Малиновського, який вважає, що зловживання правом – це форма здійснення права всупереч його призначенню, за допомогою якої завдається шкода іншим учасникам суспільних відносин. Причому така діяльність може здійснюватися як у визначених законом межах, так і з порушенням приписів правових норм [3, с. 109-110].

4. Четверта група науковців визначає зловживання правом через такі ознаки, як наявність заподіяння шкоди і вчинення дій, що завдають шкоду з наміром.

5. Згідно з іншим підходом, зловживанням правом визнається здійснення суб'єктивного права всупереч добрій совісті, добрій моралі.

6. На думку одного із прибічників наступної групи науковців Аль Шатибі, зловживання – це дія чи бездіяльність, що заподіює шкоду, порушує закон. «Порушення закону, – зазначає арабський дослідник, – проявляється у: а) намірі заподіяти шкоду дією, що, у свою чергу, вважається порушенням закону; б) припустимому намірі заподіяти шкоду; в) зневазі до суспільних інтересів». Таким чином, у рамках цієї теорії зловживання правом зближується із перевищенням права.

7. Таку думку висловлює група науковців, представником якої є, зокрема, В. Гойман. Він зазначає, що зловживання правом є різновидом неправових діянь, пов'язаних зі зловживанням правовою свободою, тобто заснована на егоїстичних намірах поведінка уповноваженого суб'єкта, що суперечить природі права, закріпленій в його нормах меті, або пов'язана із залученням неправових засобів для її досягнення. Але водночас уже види та форми зловживання правом прихильники цієї точки зору відносять до видів правової поведінки, що суперечить самому трактуванню та змісту категорії «зловживання правом» [4, с. 26].

8. М. Бару, Р. Ісмагілов, С. Зайцева стверджують, що зловживання правом – діяння правомірне, яке «завжди зовні спирається на суб'єктивне право і формально не суперечить об'єктивному праву», суб'єкт права діє виключно в рамках наданих йому законом можливостей, вчиняє дії, які точно відповідають положенням того чи іншого нормативно-правового акта, але при цьому заподіює шкоду іншим суб'єктам права або створює серйозну загрозу її заподіяння. Наголошуючи на відмінності понять «зловживання правом» та «правомірна поведінка», слід

акцентувати на суспільній користі та бажаності як головних ознаках правомірної поведінки. Тоді як зловживання правом не дає користь оточуючим або державі [5, с. 127].

9. Деякі науковці (фахівці, юристи) визначають зловживання правом як правомірне, проте аморальне здійснення суб'єктивного права всупереч його призначенню.

10. І, нарешті, більшість науковців дотримуються підходу, що використовується в основному у цивільному праві. Його сутність полягає в тому, що зловживання правом є особливим типом правопорушення, яке вчиняється вповноваженою особою під час здійснення нею належного їй права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй загального типу поведінки. Думки про те, що зловживання правом є правопорушенням, дотримуються такі дослідники, як І. Покровський, М. Агарков, В. Грібанов, Н. Малєїн, В. Ємельянов, О. Поротікова, Т. Яценко. Так, на думку В. Грібанова, зловживання правом виходить за рамки змісту суб'єктивного права і є дією без права (*Handeln ohne Recht*). Порівнюючи зловживання правом із правопорушенням, слід визнати, що зловживання правом порушує межі здійснення права, але не порушує заборону, що міститься у правовій нормі. У разі зловживання правом особи вчиняють не протиправні вчинки (суб'єкт діє у «правовому полі»), не тільки не порушуючи закон, але і вчиняючи діяння, які відповідають положенням законодавства. Таким чином, обставини, що є підставою для кваліфікації дій особи як зловживання правом, не надають їм діям властивості протиправності.

Виходячи з проведеного аналізу, можна зробити висновок, що зловживання правом є багатоаспектною, складною категорією й однозначного розуміння її суті в науковій літературі немає. Основна кількість науковців вважають, що зловживання перебуває у рамках букви закону, при цьому може порушувати його дух. Отже, формальна ознака протиправності діяння відсутня. Зловживання правом є відхиленням правомірної поведінки, яка може знаходитися на межі між правомірністю та правопорушенням. Тобто під зловживанням правом слід розуміти особливий вид правової поведінки, який виражається у використанні особами своїх прав не дозволеними або не передбаченими правотворцем способами, що суперечить призначенню права, унаслідок чого може завдатися шкода інтересам суспільства або окремої особи.

Висновки

Проаналізувавши праці фахівців з приводу зловживання правом, можна зробити висно-

вок, що зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою відповідних дій щодо використання можливостей, які закладені в її суб'єктивному праві. Зловживання правом призводить до негативних наслідків для інших осіб. Зловживання правом однієї людини порушує свободу інших громадян. Важливо зазначити, що перехід межі реалізації суб'єктивних прав порушує й інші принципи права, що слугують фундаментом правової держави. Зловживання правом як правова аномалія може призвести до деформації правосвідомості в суспільстві, що матиме наслідком поширення таких неправомірних дій. Поширеним виявом цього явища в сучасному світі є корупція та зловживання саме службовим становищем. Наприклад, коли особа, що має певні службові можливості, користується своїм становищем задля досягнення особистої мети або заради допомоги друзям чи родині.

Отже, боротьба зі зловживанням правом, безперечно, є необхідною. Задля того, щоб мати можливість викоринити прояви цього явища, необхідно розуміти сутність цього питання та вміти помічати його в повсякденному житті. Виявлення характерних рис створило основу в розумінні цього аспекту та допомогло глибше осягнути проблему зловживання правом.

Список використаних джерел:

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1998. - 353 с.
2. Шабуров А.С. Злоупотребление правом: социальная природа. *Правовые проблемы евроазиатского сотрудничества: глобальное и региональное измерение*. Екатеринбург, 1993. С. 18–22.
3. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). Москва: Юрлитинформ, 2007. 352 с.
4. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: круглый стол. *Государство и право*. 1998. № 7. С. 20–42.
5. Зайцева С. Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Коломна, 2003. 198 с.
6. Вдовичен О. Поняття зловживанням правом. *Право і суспільство*. 2008. № 4. С. 47–52. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tiogua-gov/14801-2011-01-19-03-05-49.html> (дата звернення: 18.03.2020).
7. Семеній Ю. А. Злоупотребление правом : материал докладов XIV Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов» / отв. ред. И.А. Алешковский, П. Н. Костылев.
8. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». *Юридичний журнал*. 2007. № 2. URL: www.justinian.com.ua/article.php?id=2551 (дата звернення: 18.03.2020).
9. Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва: Статут, 2011. 411 с.

The article is devoted to the study of the essence of "abuse of law" by analyzing the works of specialists, lawyers, and scientists. An important stage of the study was to identify the features of the concept of abuse of rights by working out the works of scientists for a more accurate understanding of this phenomenon. The role of abuse in public life and its influence on the law as a regulator of public relations are analyzed. The article discusses different approaches to understanding the abuse of the law, as well as outlines the main current one.

It should be noted that the boundary between the legitimate enjoyment of the right and the abuse is conditional. Some scholars say that abuse of law does not exist at all, others consider this phenomenon an offense, and in the opinion of others - one who uses his right commits a lawful act, and if he committed unlawful acts, it means that he went beyond his right. The same act cannot be both legal and illegal. Thus, the right ends where the abuse of law begins.

To better understand this concept, the main features of abuse of law have been identified. In particular, the following can be distinguished: the compulsory existence of subjective rights and the exercise of their rights, because without the rights and without using them, it cannot be abused. Another necessary feature is the lack of violation of specific legal rules, as well as the absence of legal liability.

The study highlighted many approaches to understanding the concept of abuse of the law, which can be roughly divided into three areas. Some scholars have linked the abuse of law to the moral side. They see the essence of this phenomenon precisely in the immorality of the act and associate the abuse of law with the exercise of subjective law not with a good conscience. The next direction is to interpret this problem as a realization of a right contrary to its purpose, but such activity may be carried out within the limits specified by law. However, there is still a third approach, which advocates claim that abuse of law is a particular type of offense and goes beyond the law.

The author concludes that the abuse of rights is a complex and ambiguous category. There is no formal sign of wrongfulness of abuse of the law, but it is a rejection of legitimate behavior that may be on the border between lawfulness and wrongdoing.

Key words: offense, society, exercise of subjective law, behavior, boundaries.